

ŠVENTOSIOS UGNIES CHRONOLOGIJA
Kulto steiginių atspindžiai dangaus kūnų mitologijose:
baltai, iranėnai, finai

GINTARAS BERESNEVIČIUS

Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Jeigu mitologiją suprasime kaip pasakojimų apie religinius precedentinius įvykius, dievus ir jų santykius sancaupa, tai šiuolaikinių lietuvių mitologijos tyrimų viena esminių problemų – Kalvio (Teliavelio, Kalvelio) nukaltoji Saulė iš Jono Malalos kronikos slaviškojo vertimo intarpo ir Zodiako ženklai iš Jeronimo Prahieško pasakojimo.

Tai yra – klausimai: kas tie Zodiako ženklai, koks mitas juos sieja su Saule ir ar koks nors mitas Saulę bei Zodiako ženklus susieja dar ir su Kalviu.

Klausimai yra svarbūs todėl, kad, neidentifikavę Zodiako ženklų, neatpažįstame viename iš pagrindinių lietuvių mitų veikiančių asmenų. Suprantama, negalime tikėtis tą mitą rekonstruoti, tačiau jo rekonstrukcija keliais žodžiais ar sakiniais nėra neįmanoma. Šis mitas yra vienas iš raktų, galinčių leisti suprasti, ar Zodiako ženklai liudija kultūrinių didvyrių ar pusdievių, lietuvių mitologijoje išvadavusių Saulę, klasę, – o apie tokią epinę grupę žinių neturime, – ar Zodiako ženklais šifruojamas lietuvių *d i e v ū* žygis vaduoti Saulės – tada turime lietuvišką dievų dvyluktuką, Olimpą. Atsakymai į abu klausimus, kad ir kokie jie būtų, mūsų mitologijos rekonstrukcijoms suteiktų visai kitą matmenį. Ir antra vertus, Saulės vadavimo ir nukalimo mitas yra raktas, atskleidžiantis lietuvių pažiūras į dangaus kūnų prigimtį.

Mat jeigu Saulė yra padaryta, pagaminta, religijos pobūdis yra visiškai kitas nei tiesmukos žemdirbių, Saulės garbintojų, maldos ir aukojimai Saulei. Netiesiogiai Saulės desakralizaciją liudytų ir, tarkime, lietuvių tautosaka, kur vėjai nuvaiko debesys ir nenorom išnyra pasislėpusi Saulė, ar atvirkščiai – kaitrią saulę uždengia lietaus debesys, arba minėtojo J. Prahieško liudijimas, kad dar Vytauto laikais prieš šventojo medžio melsta dievo (spėjant iš funkcijos – Perkūno), idant jis sulaikytų debesys arba Saulę (BRMŠ I p. 595). Saulė čia tiesiogiai prilyginama debesims, fiziniams kūnams, ne savaime šventiems esiniams, bet objektams.

Zodiako ženklai – Saulės vaduotojai

J. Prahiskis, apie XIV–XV a. sandūrą skleidęs Lietuvoje krikščionybę ir naikinę seną tikėjimą atributus, pasakojo keliaudamas radęs „gentį, kuri garbino Saulę ir labai pagarbiai laikė nepaprasto didumo geležinį kūjį. Žyniai, paklausti, ką reiškia šis garbinimas, atsakė, jog kadaise ištus metus nebuvo matyti Saulės, kurią galin-gasis karalius buvo sugavęs ir uždaręs pačiame tvirčiausiame bokšte. Tada atėję Saulei į pagalbą Zodiako ženklai. Didžiuliu kūju jie sudaužė bokštą, išlaisvinę Saulę ir gražinę ją žmonėms. Taigi esąs vertas pagarbos įrankis, kuriuo mirtingieji atgavę šviesą“ (BRMŠ I p. 595).

Kyla pagunda šį mitą laikyti astralinės mitologijos atgarsiu, kur Zodiako ženklai vaduoja Saulę, ir jį sieti su žiemos solsticija, tai yra skaityti šią žinią pažodžiui. Manytina, kad jie gali sietis su žvaigždynais, tačiau ši problema kol kas turėtų būti palikta etnokosmologijos tyrėjams. Viena galimybė neatmeta kitos, ir dvylika (?) žvaigždynų gali atitikti dvylika orientacijos krypčių, dvylika dievų, tuziną didvyrių ir panašiai. Vienas esmiškas mitologinis archetipas gali reikštis įvairiai, bet šiame straipsnyje mums rūpės ne Zodiako „žvaigždyniška“ reikšmė, o kiek kita, gal periferinė, gal labiau centrinė, tačiau susijusi su asmenimis Saulės vaduotojais, nesvarbu, kas jie būtų pagal savo mitologinę prigimtį.

Zodiako ženklai, nepaisant svarbios jų reikšmės Vilniaus šventovėje, kurią mini Rivijus, minėtame liudijime nebūtinai reiškia žvaigždynus (kokius?). Lygindami su kitomis mitologijomis, čia turėtume įžiūrėti ir kultūrinių didvyrių, gražinančių žmonėms šviesą, ar tam tikrų dieviškų, antgamtinių būtybių, Zodiako ženklais įvardijamų nebūtinai dėl savo astrališkumo, veiklą. Greičiau tai būtų „šventa grupė“, „kultūrinių didvyrių būrys“ ar vienas žymiausias kultūrinis didvyris (dievas) su garbia ir karinga palyda. Be to, ši „gentis“ garbinusi kūjį (ir, atrodo, labiau kūjį nei Saulę), o kūjo, ypač milžiniško, buvimas mums primena ir kitą lietuvišką fenomeną – dievą Teliavelį (ar Kalvelį), nukalusį Saulę. Taigi tai tokia pati kaip ir lietuvių mitologijos sistema. Lieka neaiškus asmuo, sugavęs Saulę ir uždaręs ją bokšte. Žinoma, galima pasakyti „galingas karalius“, „piktas burtininkas“, tikriausiai – kaip mitologijose dažnai būna – uždaręs Saulę šiaurėje esančiame arba, rečiau, požeminiame bokšte. Jei Zodiako ženklai buvo žvaigždynai, Saulė jiems nebūtina, o žmonėms ypatingo palankumo žvaigždžių konsteliacijos nerodo. Neaišku, ką tuos kelis mėnesius veikė dievai, atsakingi už pasaulio tvarką. Be to, neaišku, kaip šiame mite įsivaizduota Saulė. Kad ir kaip būtų „sekuliarizuota“ lietuvių Saulės mitologija, bet herojiniame mite ar herojinio epo nuotrupoje ji tikrai nevaizduota kaip metalo luitas; greičiau čia turėtume ir karalaičio – Saulės vaduotojo mitologemą, meilės santykių, o ne apskaičiuotą karą šaltose vietose.

Darosi įdomu, kaip šis mitas sukasi iš visų minėtų problemų, jei išlieka oficioziniu, žynių palaikomu mitu.

Oficialų galiojimą jam teikė tiesioginis atributas, liudijantis šio įvykio realumą, – didžiulis kūjis. Stebuklingus įvykius lydi stebuklingi ir milžiniško dydžio ar nepaprastų savybių daiktai, neleidžiantys abejoti jų realumu. Antra vertus, stebuklingas didžiulis kūjis liudija, kad šiame žygyje arba dalyvavo, arba ginklą jam nukalė tas

pats stebuklingasis kalvis Teliavelis, kadaise nukalęs ir Saulę. Visai taip pat Olimpo dievus ir didvyrius apginkluodavo Hefaistas arba keltų dievas kalvis Goibniu, arba Ilmarinenas. Mūsų dėmesys turėtų krypti ir į iranėnišką erdvę – didelio objekto, ypač ginklo, sakralizavimas yra bene pagrindinis skitų religijos bruožas, įdaiktinantis religinius vaizdinius; taip atsitiko su keturiais liepsnojančiais auksiniais daiktai, prieš tūkstantį metų iki Darijaus žygio nukritusiais iš dangaus ir „prisileidusiais“ tik vertąjį skitų genties protėvį. Kūjis, kaip dangiškojo kalvio atributas, žinomas ir pietinių osetinų nartų epo versijoje, kur dangaus kalvis Kurdalagonas iš dangaus nusileidžia raitas ant milžiniško kūjo¹. Taigi, turėdami omenyje Saulės vadavimo ir Saulės nukalimo mitologemas Šiaurėje bei Pietuose, kreipiamės į paraleles Suomijoje bei Estijoje, į šiaurę nuo baltų, taip pat į Georgo Dumézilio nagrinėtas atitinkamas skitų / alanų / osetinų tradicijas su sauline mitologija, stipriai kalvystės kultu, tarsi įreminančias baltus geografiškai. Kontaktai tarp finougrų ir baltų neabejotini, kaip neabejotini ir finougrų kontaktai su skitais, baltų – su skitais ir alanais.

Finougrų Ilmarinenas istoriniuose šaltiniuose minimas kaip vėjo, kelionių, dangaus dievas, kalviu jis tampa tik runose. Beje, kaip pažymi Martti Haavio, suomių mitologijoje Ilmarinenas nors ir lieka runose aprašomų įvykių dalyvis, bet nieko nežinome apie jo kultą². Vis dėlto M. Haavio Ilmarineno asmenyje išžiūri pirmąjį demiurgą, kuriam kaip tik runos ir padėjo atsiskleisti visa prigimtimi. Ilmarinenas yra klasikinis demiurgas, sukūręs geležį, ugnį, šaudmenis, įgijęs, tiesa, daug ir kultūrinio didvyrio bruožų. Vis dėlto pagrindinė jo funkcija – kalvis, nenuilstantis kalėjas, nukalęs ir dangų, dangaus kalvis, kalvis danguje, ore. Jis gimė iš nekaltos mergelės. Jo motina mergelė *Iro* (kitur pati Marija) pastoja paragavusi stebuklingo augalo ir pagimdo tris sūnus: vyriausiąjį Veinemeiną, vidurinį Jougamoiną ir jauniausią Ilmariną. Jos pačios nutarimu Ilmarinenas perkliamas į struktūros vidurį kaip vidurinis asmuo, ir jauniausiu tampa Jougamoinas (plg. struktūros sąskambį Ipatijaus metraščiui aprašant dievus, kuriems aukoja Mindaugas: Nunadievis, Teliavelis, Diviriskas..., kur Teliavelis iš jam derančios trečiosios funkcijos vietos keliamas į antrąją). Vidurinis yra svarbiausias asmuo, nes jis – triados centre.

Vis dėlto Ilmarinenas, kad ir demiurgas, Saulės nenukala, nors pagal visuotinės pirmosios kalvystės mitiką jis tai padaryti turėtų. Bet kuriuo atveju nėra tokių dalykų, kurių Ilmarinenas negalėtų nukalti, jis nukala ir mįslingąjį *Sampą*.

Kai Veinemeinas sukūręs pasaulį priartėja prie Pohjolos ir pakliūva jo šeiminkės valdžion, grįžti atgal jis gali tik tada, kai iškviestas Ilmarinenas nukala *Sampą*. Sunku įsivaizduoti, koks tai galėtų būti daiktas, bet jo paskirtis gana aiški – tai stebuklingas objektas, dėl kurio atsiranda žemės ir vandens vaisingumas³.

Įdomu, kad būtent tokio paslaptingo daikto, tiesa, esančio tik pomirtiniame pasaulyje, reikalaujama ir iš nartų epo herojaus Sozryko – kaip kalymo, išpirkos už Saulės dukrą *Aciruchs*. Tai stebuklinga žolelė *aza*, auganti mirusiųjų karalystėje. Atgabentą *azą* pasodinus „keturiuose kampuose“, prasideda klestėjimas, prie Sozryko renkasi miško žvėrys, jis veda Saulės dukrą. Saulės vadavimo temos nartų epe nėra, nors lyginant bei analizuojant panašių požymių galima aptikti; vis dėlto centrinė saulinė figūra šiame epe yra Saulės duktė. Galimas dalykas, jos „išvadavimas“

piršlybomis bei vedybomis, atliekant neįmanomas užduotis ir atstoja Saulės vadavimo funkcijas.

Saulės vadavimas finougrų runose gerai žinomas ir analizuotas, žinomų dalykų nekartosime, tik priminsime, kad herojus, Dievo sūnus (kitoje vietoje – Kalvio dukra), keliauja per įvairias kliūtis į Pohjolą, kur kalinami Saulė ir Mėnulis, ir išlaisvina šviesulius.

Vis dėlto tiek Sampo nukalimas, tiek stebuklingo augalo išplėšimas, tiek Saulės vadavimas yra traktuojama kaip galutinis išbandymas, atnešantis Žemei gėrį, žmonėms – klestėjimą, tačiau jis įmanomas tik apsilankius pragare, pabuvus požemiuose, pomirtiniame pasaulyje.

Straipsnio hipotezė yra ta, kad iš dalies finougrų, baltų, osetinų tradicijos medžiagą tvarko pagal tam tikrą schemą, kurioje grindžiamasis etapas – kelionė į mirusiųjų pasaulį, po kurios atsiranda naujas kultūrinis-religinis gyvenimo stilius.

Šį bei tą galima pasakyti ir apie metą, kada tai vyksta, mitologinę epochą. Tai laikas, kai pasaulis jau sukurtas, yra reljefas, tačiau trūksta gyvybinės galios ir, pasakytume, žmonių ir dievų jungties. Dievai ir žmonės dar nėra visiškai atskirti, nenustatyti, kaip šiandien pasakytume, kultiniai ryšiai tarp dievų ir žmonių. Jie dar tarsi nenusistatę tarpusavio santykių. Tačiau tarpininkai tarp dievų ir žmonių yra – tai kultūriniai didvyriai, Zodiako ženklai lietuviuose ar tiesioginiam kontakte su dievais gyvenantys nartai, kurie, tiesa, pernelyg išpuikę ir gyvena uždarame savo didvyrių pasaulyje. Bet kuriuo atveju Zodiako ženklų kvintesencija ar bent svarbiausioji šios bendrijos išraiška būtų Kalvelis.

Pomirtinis pasaulis ir kulto nustatymas

Šiaurės osetinų epe herojus Soslanas, turintis tam tikrų saulinio herojaus savybių, mėgindamas įsigyti lemtingąją žolelę, kad galėtų vesti Saulės dukrą, leidžiasi į pomirtinį pasaulį. Mirusios žmonos lydymas, jis apeina ir įsidėmi keistus to pasaulio vaizdus. Štai keletas jų: sėdi apledėję seniai ir ledo skustuvai skuta jiems barzdas: kuokštus plaukų arba su šaknim raudami, arba palikdami; tai – teisėjai, ėmę kyšius ir neteisingai teisę; stovi buivolai žolėj iki pilvo, tačiau jos neėda, o kramto žilą senio barzdą; senis, pasirodo, kenčia už tai, kad, pasiskolinęs buivolą įsikinkyti kaip antrąjį greta savojo, saviškiui duodavo šviežios žolės, o svetimajam – atliekas. Toliau keliaudamas Soslanas mato gulinčius vyrą ir žmoną, vieną buivolo odą pasiklojusius, o kita apsiklojusius; kiekvienas odą tempiasi ant savęs, bet trūksta ir vienam, ir kitam; paaiškėja, kad toji pora gyvi būdami vienas kito nemylėjo ir nuolat vaidijosi; mirusiųjų šalyje jie liko tokie pat, kaip ir žemėje; kitur Soslanas mato du sutuoktinius, viena zuikena apsiklojusius, ant kitos gulinčius, – jiems erdvu ir šilta; šie sutuoktiniai vienas kitą mylėjo, todėl juos ir čia šildo abipusė meilė⁴. Panašių vaizdų yra ir daugiau, jų nekartosime. Įdomu tai, kad ir lietuvių tautosakoje yra visiškai tokių pat pamokomų vaizdų, matomų kelionėje pas Dievą ar į dangų. Keliautojui juos aiškina angelas, nežinomas asmuo, rečiau – pats Dievas. Vaizdai panašūs, jų labai daug, kaip antai: liesos avys (retsykiais gali būti ir karvės arba galvijų banda)

bliuana iš bado vešlioje pievoje, o prisiganiusios ir sočios vartosi dykynėje; tai atinkamai šykštuoliai, turtuoliai ir dosnūs žmonės ar vargšai, mokėję pasitenkinti menku trupinėliu; žmogus stato namus, bet sienojas vis nuslysta – tai žmogus, neištesėjęs pažado pastatyti namą; du seneliai, vienas ant vieno kalno, kitas ant kito, svaidosi aukso obuoliais, – jie nubausti už besaikį „baliavojimą“; keturi vyrai, laikantys parėmę namą, – buvę girtuokliai; moteris, semianti iš vieno šulinio ir pilanti į kitą, – nubausta „šinkorka“; dvi bobos, geriančios iš ežero ir negalinčios atsigeriti, – girtuoklės; žmogus, iki kaklo stovįs vandenyje ir šaukiąs „užtrokšiu“, – „pijokas“; du besikapojantys gaidžiai ar du besibadantys briedžiai – nesugyvenę broliai; dvi besimušančios avys – vyras ir žmona, nesilaikę Dievo įsakymų; du pakelėje besipliekiantys akmenys – nesugyvenę vyras ir pati; dvi besikapojančios gyvatės ar besiznaibančios žąsys – piktos seserys; žmonės, statantys ir negalintys pastatyti tilto, – ginčininkai ir t. t.⁵

Soslanas, išėjęs iš pomirtinio pasaulio, papasakoja apie regetus dalykus nar-tams; lietuvių pasakose žmogus arba susitinka Dievą ir pasisvečiavęs grįžta namo, arba lieka dausose. Tačiau atrodo, kad kelionė į pomirtinį pasaulį lietuvių tautosakoje tik atkartoja precedentinį pirmojo mirusiojo mitą, tai yra jo kelionę. Labai komplikuo-tame Sovijaus mite apie kelionę pasakojama visai kitais motyvais, tačiau, šiaip ar taip, tai yra pirmoji mirusio žmogaus kelionė į pomirtinį pasaulį, išbandant geriausius būdus jame pasilikti, tai yra išmėginant, koks laidojimo būdas yra visų geriausias. Toks pasirodo besąs degintinis. Tai mitas, pagrindžiantis pas lietuvius ir baltus vyravusių mirusiųjų deginimo paprotį (mitas ištiesai tam ir skirtas), tačiau akivaizdu, kad Sovijus pomirtiniame pasaulyje patiria ir kitokių nuotykių bei pažinčių. Jis ten pasilieka kaip mirusiųjų vedlys ir, atrodytų, mirusiųjų pasaulio valdovas ar bent regentas pirmojo mirusiojo teisėmis. Taip atsitiko ir pirmajam indų mirusiajam Jamai – jis valdė pomirtinį pasaulį, tačiau neišgijo dievo teisių, nors šiaip jam visiškai prilygo.

Kitos Sovijaus patirtys mite neaprašytos, bet kad jų buvo – abejoti netenka. Jis pagrindęs mirusiųjų deginimo paprotį, j u o pačiu pagrindė ir kultą: „Šitą paklydimą [mirusiųjų deginimą – G. B.] Sovijus paskleidė, kad jie aukotų nelabiems dievams Andajui ir Perkūnui, kitaip tariant, griauštinui, ir Žvorūnai, kitaip tariant, kalei, ir kalviui Teliaveliui, nukalusiam jiems Saulę, kuri šviečia žemėje, ir įmetusiems jiems Saulę į dangų“ (BRMŠ I p. 268). Trumpai tariant, netiesiogiai pasakoma, kad mirties patirtis ir palankaus pomirtinio likimo galimybė siejama su ugniniu laidojimu, tačiau tai yra sąlyga, galiojanti tik tada ir įvesta tik tam, kad būtų aukojama konkre-tiems dievams: Andajui, Perkūnui, Žvorūnai, Teliaveliui – Saulę nukalusiam kalviui. Kad tai pagrindinis lietuvių dievų ketvertukas nurodo ir kiti šaltiniai bei lyginimai su gretutinėmis mitologijomis, kur vyrauja trys dievai ir viena deivė, apimantys tiek kosmosą, tiek vaisingumą. Iš esmės finų mitologijoje tokią atranką padaryti irgi įmanoma. Veinemeinas tada būtų ne kultūrinis herojus, o pasitraukęs Dievas, Pirmasis Dievas, igijęs *deus otiosus* bruožų, ir tada jį matytume kaip pirmąjį pasaulio kūrėją Veinemeiną; paskui eitų griausmavaldis Ukko, jo sutuoktinė Rauni ir Ilmarinenas. Įdomu, kad tokiu atveju suomių dievai pasiskirsto kaip Malalos kronikos slaviškojo vertimo intarpo lietuviškieji, netgi tokia pat eile: Andajus / Veinemeinas,

Perkūnas / Ukko, Žvorūna / Rauni, Teliavelis / Ilmarinenas. Eilė, dievų lytys ir funkcijos atitinka.

Taigi Sovijus, apsilankęs pomirtiniame pasaulyje, įveda panteoną, kultą ir pomirtinio gyvenimo, laidosenos ritualus bei pomirtinio gyvenimo viziją. Trumpai tariant – religinę sistemą.

Visai taip pat šiaurės osetinų nartų epas, labiausiai, atrodytų, susijęs su osetinų protėvių alanų palikimu, piešia nartų didvyrio Soslano apsilankymą pas dievus.

Epo skyriaus pavadinimas „Kaip dangaus gyventojai apdovanojo Soslaną“ kiek klaidinantis, nes, gaudamas dangiškas dovanas „amžinam naudojimui“, jis savo ruožtu pasižada „amžinoms pareigoms“. Sulaužęs pažadą, Soslanas, žinoma, drauge su nartais nebegautų ir dangaus dovanų. Nartų epo pabaigoje šitaip, beje, ir atsitinka: nartai, įsižeidę ant dievų, liaujasi jiems aukoję ir už tai susilaukia bausmių – nederliaus, bado, kataklizmų, dviejų saulių karščio ir galiausiai visi yra sunaikinami. Bet dabar kalbame apie pakilią religinės sutarties sudarymo atmosferą.

Trumpas šio nartų epo epizodo atpasakojimas⁶. Dangiškasis Safa, namų židinio globėjas, kelia dievams puotą. Jis pakviečia Uastyrdži, vyrų, karių ir keliautojų globėją, Uacillą, griausmų valdovą, vienakį Afsati, tauriųjų žvėrių valdovą, Falvarą, kuriam paklūsta avys, ožkos ir kiti smulkūs gyvuliai, dangaus kalvį Kurdalagoną, vėjų valdovą rūstųjį Galagoną ir vandenų valdovą Donbetyrą. Šviesiuose Safos rūmuose vyksta puota, dievai sėdi ant suolų ir iš tauro ragų geria saldų juodąjį alų. Jiems patarnauja jaunas nartas Soslanas. Dievai giria Safai Soslaną, pats Safa irgi džiaugiasi jaunuoju nartu bei visa jo gimine, giria juos už neprilygstamą narsą.

Narsuolių globėjas Uastyrdži pirmasis išgeria už Soslaną ir padovanoja jam kardą, nukaltą paties dangaus kalvio Kurdalagono.

Paskui į Soslano sveikatą geria Afsati – tauriųjų žvėrių globėjas. Jaunuolis jam dėkoja, tačiau pašlovindamas dievą skundžiasi, kad taurieji žvėrys Afsati pernelyg griežtai globojami ir žmonėms sunku prie jų prisarti. Safa užtaria žmones ir prašo jiems pagelbėti, sakydamas, kad už tai jie per amžius Afsati neužmiršią. Afsati sutinka dalį laukinių žvėrių skirti nartams, bet iš jų reikalauja dovanos. Jis nori, kad medžiotojas, eidamas medžioklėn, iš namų pasiimtų tris paplotėlius ir prisėdęs poilsio jais prisimintų Afsati, be to, kai medžiokliui pasiseks nukauti žvėrį, tegu dešiniąją laimikio koją jis atiduoda pirmam sutiktajam.

Falvara, kuriam priklauso avys, ožkos ir visi smulkūs raguočiai, keldamas tostą pažada: idant vilkai pernelyg neretintų avių, jis išmokysiąs Soslaną užkeikimų. Užpuolus vilkams, tereikėsią Soslanui ištarti tuos žodžius, ir Falvara ateis jam į pagalbą.

Uacilla, griausmų valdovas (beje, plg. *Ukko*), savo krepšyje laiko javų grūdus. Soslanas prašo, kad nepašykštėtų grūdų žemėje gyvenantiems žmonėms – jie bus jam amžinai dėkingi. Uacilla dovanoja žmonėms grūdų, liepia pavasarį juos pasėti rytiniuose kalnų bei kalvų šlaituose, rudenį surinkti – turėsią maisto ištisus metus.

Vėliau į Soslaną tauro ragą kelia Kurdalagonas, ir pats Safa, „dangaus šeimininkas“, jo prašo dovanos Soslanui. Safa kreipiasi į Kurdalagoną, sakydamas, kad jis nuo ryto iki vakaro ir kiauras naktis be perstojo tranko per savo priekalą ir neleidžia dangaus gyventojams sumerkti akių; kala jis tik kardus ir šarvus, bet ar negalėtų nukalti ką nors ir žmonių labui. Kurdalagonas pavadina Safą išmintinguoju ir sakosi

suprantas, kuriam tikslui jis sukviets visus dievus į puotą; Safa norįs, kad dievai apdovanotų jo mylimus žmones. Kurdalagonas (beje, parodęs ir kalviui būdingą mitologinę išminties, gudrumo savybę, atseit ir jis ne kvailesnis) pažada žmonėms nukalti noragą, idant nartai kasmet galėtų suarti savo laukus. Soslanas atsidėkodamas iškilmingai pažada, kad dangiškajam kalviui Kurdalagonui žmonės kiekvieną pavasarį virs saldų alų ir arimuose šlovins jo vardą.

Į rūstųjų vėjų valdovą kreipiasi pats Soslanas, žmonių vardu sakydamas, esą jie nereikalauja iš jo jokios dovanos, tik prašo, kad Galagonas nesiųstų žmonėms pūgų ir audrų. Vėjų valdovas sakosi negalįs duoti tokio pažado, o jei ir duotų – negalėtų jo tesėti. Tačiau ir jis norįs apdovanoti Soslaną ir pažada, kad žmonėms pradėjus vėtyti grūdus, jis atsiųsias vėją, nunešiantį atliekas, ir jiems liks švarūs, sunkūs grūdai. Soslanas dėkodamas pažada, kad kiekvieno derliaus paskutinį semtuvą žmonės atiduos Galagonui.

Kokios nors dovanos žmonėms Soslanas paprašo ir visų vandenų valdovą Donbetyrą. Šis pasiūlo nartams ant sraunių upių statyti vandens malūnus, kurių ratus dieną naktį suksiančios jo žvalios dukterys.

Su tam tikromis išimtimis už suteiktas dievų malones, vadinamas dovanomis, nustatomi, sykais iki smulkmenų, ir padėkos ritualai. Aukos užuomazga – dovanojimas, kaip tik čia ir matome įpareigojantį apsikaitimą dovanomis. Atsakymas į dievo dovaną – žmonių padėkos ritualas, aukojimas, iš esmės taip užmezgamas kiekvieno iš puotoje dalyvavusių dievų kultas. Be šeimininko Safos, čia yra septyni dievai, matyt, visas osetinų panteonas, svarbiausių sričių suverenai. Nelabai aiški Safos vieta. Jis yra šeimininkas, visų gerbiamas, tarpininkauja prašydamas svarbiausių dievų, bet pats dovanos neduoda. Atrodytų, kad Safos dovana Soslanui – pati puota ir galimybė susitikti su dievais, gauti jų dovanas, tačiau greičiausiai yra kiek kitaip. Tikriausiai Safa Soslanui bus jau davęs savo dovaną. Būtent – namų židinį; tai ir yra pirmoji ir pati svarbiausia dovana. Apie tai kalbėsime vėliau.

Kurdalagonas čia pasirodo kiek netikėtu aspektu – jo valdžion patenka žemdirbystė, ne vien karas. Soslanas jam pažada ištisą pavasario šventę; žemesniems septyneto dievams aukos menkesnės arba jų apskritai nėra. Tačiau tai nereiškia, kad dėl dovanos neatsiranda tam tikri aukojimai dievui. Dovana įpareigoja gavėją, ir net jei aiškus kulto modelis nenustatomas, jis vis vien atsiranda iš šventybinės žmogaus reakcijos į mite užprogramuotą dievorašką.

Safa / Sovijus, Saulė-ugnis, namų židinys

G. Dumézilis, nagrinėjęs nartų epus ir osetinų mitologiją, atkreipia dėmesį į Safą, kuris dar XIX a. buvo vienas svarbiausių osetinų dievų, nes globojo švenčiausią osetinų dalyką – namų židinį. Iš klajoklių alanų paveldėję stiprų namų židinio kultą, osetinai labiausiai garbino grandinę, pakabintą viršum ugnies. Šią grandinę globojo Safa. Sakoma, kad jis nukalęs pirmąją židinio grandinę, jas ir toliau kalas danguje. Įstabiausia, kad pačioje švenčiausioje osetinams priesaikoje centrinis asmuo buvęs Safa. Prisiekdami jie stodavosi priešais židinį ir, laikydamiesi ranka už grandinės,

sakydavo: „Prisiekiu šiuo tyriausiuoju Safos auksu!“ Per vestuves nuotaka trisysk būdavo apvedama aplink gimtųjų namų židinį ir atsisveikindama paliesdavo Safos grandinę; tą pat darydavo ir atvykusi į vyro namus.

Anot G. Dumézilio, Safa – pagrindinės metalinės židinio dalies dievas, todėl jis siejamas su kalvyste, kalviu, nebijant jo supriešinti su Kurdalagonu, svarbiuoju dangaus kalviu. O židinys siejamas visų pirma su ugnimi, kuri priklauso Saulės sričiai⁷. Nekalbant apie ugnies semantiką, šventumą, ryšį su Saule, galima prisiminti ir skitus, alanų pirmtakus, ugnį laikiusius svarbiausia savo dievybe, ypač karalių namų židinių deive, kurią Idantirsas, atsakydamas Darijaus ultimatumui, vadino „skitu karaliene“⁸. Kaip žinoma, šventosios ugnies kulto tėvynė – zaratuštrinis Iranas, kur, pasak Ammiano Marcelino, žyniai, tai yra magai, valdė ir laikė negęstančią amžinąją ugnį ir kartkartėmis ją siūsdavo karaliams.

Čia labai daug kalbama apie Saulės ir ugnies sąsajas, sakralinius ritualus, bet alanų ir skitų pagarba ugniai akivaizdi, ypač namų židinio ugniai, savotiškai Hestijai ar romėnų Vestai, kurios kultas, matyt, irgi kilo iš namų židinio ugnies.

Vis dėlto negęstančios, amžinos šventosios ugnies idėja kyla iš Irano. Aisčiuose šventosios ugnies nemini nei Tacitas, nei vėlesni šaltiniai, tačiau nuo XIII a. negęstančios ugnies kultas tiesiog smelkte persmelkia dažną istorijos šaltinį, o lietuviai bizantiečių apskritai vadinami pirsolatrais, ugnies garbintojais.

Kada atsirado amžinoji ugnis, tapusi kultiniu baltų centru? Legendinės kronikos Rikojotą ar Romovę su ten rusenančia amžinąja šventa ugnimi bei kitus amžinosios ugnies centrus mini apie IV–VI a. ir jos kulto įsteigimas siejamas su atvykėliais. Erazmas Stela sako, kad lietuviai buvo alanai, o A. Marcelinas IV a. alanų inkorporuotomis gentimis šiaurės rytuose laiko nervijus, vidinus, gelonus. Tai, be abejonės, baltiškos gentys, su klausukais galime pridėti melanchlenus ir, dar labiau abejodami, agatirsus. Alanų žemės IV a. vid., istoriko A. Marcelino duomenimis, tęsiasi iki pat Azijos stepių, Indijos, Gango⁹. Alanai, žinoma, nevienalyčiai, bet tuo metu jungia Indiją, Irano pakraščius ir Baltiją kaip tiltas. Tai metas, kai iranėnai gali padaryti įtaką baltams, bent pietiniam masyvui. Šis A. Marcelino fragmentas dera su E. Stelos datavimu: alanai ateina į Prūsiją IV a. pabaigoje ir čia neilgai užtrukę persikelia į Lietuvą. Neteigiū, kad lietuviai – alanai; dalis alaniškų / lietuviškų „iranėniškų“ sutapimų gali būti aiškinami daug ankstyvesniais intensyviais kontaktais su skitais. Vis dėlto galimybė, kad amžinoji ugnis, kaip kulto centro požymis, atsirado susidūrus baltiškai ir alaniškai tradicijoms, didelė. Tada šventosios ugnies kulto atsiradimą baltuose datuotume pirmojo tūkstantmečio po Kr. viduriu.

¹ Нарты: Эпос осетинского народа. М., 1957, p. 355, 244.

² Martti Haavio. Mitologia fińska. Warszawa, 1979, p. 142.

³ Ten pat, p. 143–150.

⁴ Б. В. Скитский. Хрестоматия по истории Осетии, т. 1. Орджоникидзе, 1956, p. 48–49.

⁵ Gintaras Beresnevičius. Dausos. V., 1990, p. 145–147.

⁶ Б. В. Скитский. Мин. veik., p. 50–52.

⁷ Ж. Дюмезиль. Скифы и нарты. М., 1990. p. 111–112.

⁸ Ten pat, p. 114.

⁹ Аммиан Марцелин. Римская история. СПб., 2000 (III изд.).

CHRONOLOGY OF THE SACRED FIRE
Reflections of the Cult Institutions in the Mythologies of Celestial Bodies:
Balts, Iranians, Finns

GINTARAS BERESNEVIČIUS

Summary

While comparing the Solar mythology of three ethnic groups – Balts, Iranians and Finns, the author of the article discusses the nature and origin of the Baltic fire cult, as well as attempting to date its appearing among the Balts. According to him, the sacred fire, as an attribute of the cult center, might have emerged as a result of clashing between Baltic and Alanic traditions. It seems highly probable, that sacred fire reached the Balts in the early Middle Ages via Iranian tribes – either the Alans, who were Lithuanian neighbours at that time, or their predecessors Scythians, who considered fire to be their prime deity.

www.llt.lt

Gauta 2002 10 21